

УДК 398.322.41 (477.84–21 Кременець)

РІЗДВЯНО-ВОДОХРЕСНІ СВЯТА В ОКОЛИЦЯХ КРЕМЕНЦЯ

Володимир ГАЛАЙЧУК

Львівський національний університет імені Івана Франка, кафедра етнології

У статті комплексно висвітлено традиційну звичаєву та обрядово-фольклорну палітру різдвяно-водохресного циклу свят, найбільш репрезентативних в українському народно-церковному календарі, на етнологічному матеріалі з Кременеччини. В околицях Кременця до нашого часу збереглося чимало давніх за походженням звичаїв та обрядів, пов'язаних з різдвяно-водохресним циклом свят. Частина з них органічно вписується в загальноукраїнський обрядовий контекст, інші позначені місцевим колоритом: виразними є типологічні риси різдвяно-водохресної обрядовості в межах території дослідження та локальні особливості окремих сіл. Аналіз мотивації низки обрядодій в їх місцевому трактуванні свідчить про втрату первісної мотивації у святкуванні Різдва, Нового року й Водохреща, що досі зберегли виразну маністичну основу. Окремі елементи зимової обрядовості є втрачені або змінені, що зумовлено впливом християнської традиції, зміщенням у календарі, затемненням чи втратою внутрішньої форми звичаїв та обрядів, змінами в традиційному способі життя.

Ключові слова: Волинь, Кременець, Різдво, Новий рік, Водохреще, кутя, дідух, книш, щедрівка.

Старовинна Кременеччина своєю природою й пам'ятками архітектури добре znana не лише в Україні, але й поза її межами. Тисячі й тисячі охочих щороку відвідують цей мальовничий волинський край, щоб зійти на Замкову гору (Бону), на Божу, до церкви Святої Трійці на Даниловій горі, помолитися у Почаївській Свято-Успенській лаврі, вшанувати пам'ять польського поета Юліуша Словацького тощо. Наслідком такого широкого зацікавлення стала поява низки історико-краєзнавчих нарисів, статей та монографій про Кременеччину авторства як українських, так і польських дослідників. Проте традиційна культура автохтонного населення краю залишається малодослідженою. Таке становище правомірне й для Волині в цілому: в сучасній етнографічній літературі майже відсутні навіть вузькотематичні публікації щодо окремих її теренів, не кажучи вже про комплексну історико-етнографічну монографію стосовно усієї Волині, на зразок тих, що вже написані про Полісся, Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину чи Поділля.

Мета цієї статті – висвітлити один з елементів традиційної календарної обрядовості населення околиць Кременця, а саме різдвяно-водохресний цикл свят. Народна пам'ять до сьогодні добре зберегла відомості про традиції,

приурочені до Різдва, Нового року й Водохреща, адже ці глибоко інтимні сімейні свята, в часі яких родина найбільше відчуває своє єднання і свій зв'язок з предками, є одними з найбільших і найпоказніших в українському народно-церковному календарі.

Різдвяно-водохресні свята на Волині свого часу ставали об'єктом висвітлення в працях таких відомих учених, як Павло Чубинський¹, Броніслав Сокальський², Кость Копержинський³, Ізидор Коперницький⁴, Іван Беньковський⁵, Василь Доманицький⁶, Василь Кравченко⁷, Назар Димнич⁸. Спорадично серед матеріалів цих дослідників знаходимо й відомості з Кременецького повіту, що історично охоплював територію сучасних Кременецького, Шумського, Ланівецького і, частково, Збарзького районів Тернопільської області. Однак матеріал безпосередньо з околиць Кременця у працях згаданих авторів не представлено, та й загалом відомостей з території, яку сьогодні охоплює Кременецький район, вкрай мало. Виняток становить стаття Н. Димнича, в якій комплексно представлено різдвяно-водохресну обрядовість села Борщівка Ланівецького району, розташованого приблизно за 25 км від Кременця. Варто зауважити, що матеріали, зафіксовані на Кременеччині вісімдесятьма роками пізніше, на загал не бідніші від опублікованих цим дослідником: хоча середнє і навіть старше покоління респондентів зазвичай вже не дотримується більшості старосвітських звичаїв та обрядів, пам'ять про них передається в усній формі.

¹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим Обществом. Юго-западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским. Санкт-Петербург, 1872. Т. III: Народный дневник / Изданный под наблюдением Н. И. Костомарова.

² *Sokalski B.* Powiat Sokalski pod względem geograficznym, etnograficznym, historycznym i ekonomicznym. Lwów, 1899.

³ *Копержинський К.* Календар народної обрядовості новорічного циклу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Київ, 1929. Вип. 3. С. 14–98.

⁴ *Kopernicki I.* Przyczynek do etnografii ludu ruskiego na Wołyniu z materiałów zebranych przez p. Zofię Rokossowską we wsi Jurkowszczyźnie w pow. Zwiąhelskim // Zbiór wiadomości do antropologii krajowej. Kraków, 1887. Т. XI. S. 130–228.

⁵ *Беньковський І.* Різдвянські святки на Волині // Киевская Старина. Киевъ, 1889. № 1. С. 236–242; *Его же.* Поверья, обычаи, обряды, суевѣрья и приметы, приуроченные къ “Різдвянымъ Святамъ” // Там же. 1896. № 1 (Документи, известія и заметки). С. 1–9.

⁶ *Доманицький В.* Народний календар у Ровенському повіті Волинської губернії // Матеріали до української етнології. Львів, 1912. Т. XV. С. 78–81.

⁷ *Кравченко В. Г.* Этнографические материалы, собранные в Волинской и соседних с ней губерниях // Труды Общества исследователей Волини. Житомир, 1911. Т. V; *Його ж.* Звичаї в селі Забрідді та по де-яких інших, недалеких від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали. Житомир, 1920.

⁸ *Дымныч Н.* Obrzędy i wierzenia ludowe w czasie świąt Bożego Narodzenia // Rocznik Wołyński. Równe, 1930. Т. 1. S. 94–106.

Різдвяно-водохресний цикл свят розпочинається з 6 січня. В околицях Кременця цей день називають “Вілія”^{*} (“перша Вілія”, “різдвяна Вілія”, “перва Кутя”). Жінки на Вілію до сусідів не заходили: *“Прийшла вже жінка – не буде щастя цілий рік. На Вілію, любу, як варать кутю. Мужчина має зайти”*⁹. Від першої Вілії – і поки вже на Водяну Вілію (18 січня) не освятять воду – заборонялося їсти надворі: *“То надвір нічого погане не буде заходити”*¹⁰; *“Бо то ніби не будуть їсти миші, не будуть портити”*¹¹. Також у цей період категорично заборонялося підбілювати хату (повсюдно в Україні в часі поминальних свят не підбілювали й не підмашувати хату або піч, *“щоб не забілити очі небіжчикам”*, *“щоб покійним на тому світі глиною не смерділо”* тощо). Не можна було на Вілію й сваритися, лаятися, обманювати, а від Багатого вечора (13 січня) не можна було ще й божитися¹². Зі всіма належало поводитися щиро, по совісті, навіть з котом: *“Кота з хати не Вілію вигонити не можна. Образився і кинув вас”*¹³. Якщо впродовж року людина була з кимось посварена, бажано було примиритися.

Як і повсюдно, кожна господиня повинна була зготувати на Вілію дванадцять пісних страв – нібито на честь дванадцяти апостолів або ж тому, що в році дванадцять місяців. Приготування завершували до заходу сонця: *“Щоб вже після заходу не готувати, бо не будеш цілий рік справлятися”*¹⁴. Різдвяними стравами були: кутя; книші; хліб; сіль; калачі; запечена в печі гречана чи пшоняна каша (з грибами або без них); смажені в олії “пончики” (чи “пампушки”) з дріжджевого тіста; пироги з попередньо звареною і пом’ятою квасолею та маком, з вареними горохом або картоплею, з “сушиною” (сушеними яблуками, сливками, грушами, вишнями), з “гурдою” (конопляне сім’я спочатку пряжили і терли у макітрі, потім молочко зціджували і кип’ятили з водою, насамкінець поливали

^{*} Від латинського *vigilia* і польського *wigilia* (*wilia*) – “переддень”.

⁹ Записано в селі Сапанів 13. 07. 2006 р. від Віри Григорівни Плисюк, 1927 р. народж. Тут і далі посилання на записи, здійснені нами, подаємо без зазначення авторства. Також не вказуємо район та область у посиланнях на записи, здійснені в населених пунктах Кременецького району Тернопільської області.

¹⁰ Записано в селі Чугалі 18. 07. 2006 р. від Віри Степанівни Іванушко, 1924 р. народж.

¹¹ Записано Тарасом Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

¹² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 07. 07. 2006 р. від Володимира Григоровича Мельничука, 1926 р. народж.

¹³ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж. Водночас лагідне поводження з котом під час різдвяних свят може мати й маністичну основу. Зокрема вірування волинян у те, що душа людини може втілюватись у чорного кота, засвідчив свого часу Микола Теодорович (*Теодорович Н.* Историко-статистическое описание церквей и приходовъ Волынской епархіи. Почаевъ, 1893. Т. III: Уезды Кременецкій и Заславскій. С. 605).

¹⁴ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Кирилівни Семенюк, 1948 р. народж.

ним гречану кашу); вареники з “сушиною”, з капустою, з картоплею, з вишнями, з гурдою, з пшоняною кашею і цукром; гречаники (з картоплі й гречаної муки з часником); “жур” (тісто розводили в теплій воді й цідили крізь сито, додавали пшеничної муки, ретельно розмішували і ставили в піч варити, а цілий горох варили й додавали окремо); “семенуха” з паляницею (окремо терли сире сім’я й сире пшоно, потім змішували та варили, а в отриману кашку дробили замішану на воді паляницю); лемішка (залита окропом гречана мука); червоний борщ, заправлений олією з цибулею і грибами; квасолевий суп; вінегрет; тушкована на олії капуста (з грибами або без) з вареною картоплею; квашена капуста; квашені (мочені) яблука, помідори й огірки; “крижалки” з олією та гірчичними зернами (капустину розрізали наохрест – звідси й назва, і квасили під гнітом разом з шаткованою капустою, а перед споживанням трохи варили, щоб пом’якшити); горох (варений чи запечений у печі й помащений “волієм” з цибулею); варені і помащені олією квасоля чи боби; заправлені олією голубці з пшоняною кашею (у кашу для кислинки могли додавати квашеної капусти); голубці з рисом і грибами, з гречкою; варена “бараболя” з олією і цибулею; “селедці” (або “селедівка”, “сілеції” – попередньо обсмажені з цибулею, а потім тушковані з мучною підливкою та оселедцем “бараболі”); риба смажена або заливна; оселедець з олією, цибулею та оцтом; “підбойка” з рибою чи з оселедцем; подовгасті або круглі пісні коржики з медом; киселиця (порізані шматочками розварені сушені яблука, груші та сливки); узвар (“кампот”) зі “сушини”; кисіль з вишень; медовий квас; вода. Якщо страв було менше дванадцяти, докладали часник і цибулю. Борщ був вілійною стравою тільки у селі Великі Бережці, тоді як в інших селах, у тому числі навіть у сусідніх Малих Бережцях, на Святу вечерю рідких страв не варили – *“все було густе”*. Горілки за вечерею не пили, бо це був пісний день, а крім того – *“би не сушило влітку на полі”*¹⁵. Могли пити “вишнячок” або ж взагалі обходились без алкогольних напоїв. Вочевидь вказана заборона первісно була пов’язана не з алкоголем, а зі звичайною водою. Заборона вставати з-за столу, щоб випити води, побутує з відмінною мотивацією в різних регіонах України. Зафіксовано її й на Кременеччині: *“В мене в родині було, казали, щоб не пити після куті багато води, бо як будеш в жнива в полі, то дуже пити буде хтітися”*¹⁶.

Обов’язковою стравою була пшенична кутя. Зерна пшениці відпарювали в окропі й очищали: спочатку товкли в ступі або відбивали макогноном у полотняному мішку, а потім промивали водою. (У селі Куликів зафіксовано звичай підливати воду з куті під дерева: *“От мені казали, що як кутю жінка намочила звечора, на другий день вона бере її полоще, то ту водичку підливати під*

¹⁵ Записано Ольгою Олексин у селі Великі Бережці 07. 07. 2006 р. від Зінаїди Сергіївни Гаврилюк, 1924 р. народж.; у селі Іква 13. 07. 2006 р. від Марії Тимофіївни Царук, 1925 р. народж.

¹⁶ Записано Т. Ярошем у селі Малі Бережці 09. 07. 2006 р. від Степана Олександровича Красевича, 1922 р. народж.

дерево, яке не родить, і сказати такі слова: “Роди – не спи,”¹⁷.) Кашу для куті варили завчасно, або ще 5 січня ввечері, або вже 6 січня до сходу сонця, так, щоб на Вілію була холодною, і в тому ж посуді, в якому варили, ставили на покуті на сіно. Поки мати несла кутю до покуті, їй або дітям належало квоктати, щоб велися квочки у господарстві, а всі в хаті сідали, “щоб квочки сідали”¹⁸. Пісну кашу перед вечерею заправляли медом, тертим маком. Частина куті стояла на покуті впродовж усіх свят, після чого її згодовували курям.

У селах Жолоби та Великі Бережці на обидві Вілії (різдвяну й водохресну) на столі мусили бути смажені на конопляній олії і трохи підсолені “пампушечки”, які їли з борщем. Обов’язковою святвечірньою стравою в селі Зєблази вважають і часник.

Повсюдно на Кременеччині перед Різдвяною Вілією пекли книш – хліб, на якому перед випіканням змоченою у воді склянкою робили “форму”, або ж “шишку”, що мала назву “душа”, “душка”¹⁹. Книші не прикрашали, казали, “не мона краски (квітки. – В. Г.) в хліб саджати”²⁰. Залежно від традиції конкретного села, пекли одного або три, дев’ять книшів, рідше “душу” формували на усіх спечених до свят хлібинах – “скільки в н’єї влізе”. Книш ставили на сіні в центрі стола або на покутньому розі столу, біля куті та різдвяного снопа, іноді ним накривали кутю. На “душу” ставили сіль і свічку, іноді – часник. Подекуди на Багатий вечір чи на Водяну Вілію книш зі столу з’їдали, а на його місце клали свіжоспечений. Зазвичай же книш лежав на столі на сіні впродовж усіх свят. Після Хрещення його віддавали священикові, коли він освячував хату, або розпарювали та їли самі, частину давали худобі. У селі Града і хуторі

¹⁷ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

¹⁸ Записано Т. Ярошем у селі Кімнатка 16. 07. 2006 р. від Марії Іллічни Грушицької, 1936 р. народж.

¹⁹ Стосовно цього атрибута різдвяних свят зазначимо, що книш, як і кутя-коливо, був на Волині й поминальною їжею. Зокрема, у розвідці Н. Димнича знаходимо відомості, що книші пекли на Вілію й на “День Задушний” (очевидно, тут мається на увазі Духів день – Зіслання Святого Духа, чи П’ятидесятниця, а не 1 чи 2 листопада – дні поминання Всіх Святих та душ померлих родичів у Римо-Католицькій церкві) (*Дупнущ N. Obrzędy i wierzenia ludowe...* S. 95). У Славутському районі Хмельниччини книші випікали на поминки: “Три книши печуть за пукоїніком, таке як булочки довгенькі, зараз то батони купують. І занесем до батюшки, в батюшки оставалися вони” (записано в селі Великий Скнит Славутського району Хмельницької області 14. 07. 2007 р. від Ганни Іванівни Несен, 1928 р. народж.); “Книши несуть в церкву за покойніками, три книши довгеньких. Його не солять. Книши як печуця, то їх не солять” (записано в селі Нараївка Славутського району 15. 07. 2007 р. від Віри Фамілівни Боркалюк, 1923 р. народж.); “Три книши печуть, як гобід роблять за покойним. Вони повинні бути посні і несолені. Як батюшка відслужив, то в якусь хустку завертали і батюшці віддавали” (записано в селі Малий Скнит Славутського району 16. 07. 2007 р. від Катерини Аврамівни Швидюк, 1935 р. народж.).

²⁰ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Надії Андріївни Гонтарук, 1930 р. народж.

Сапанівська Хотівочка з книша навхрест зрізали чотири цілушки: їх згодовували худобі – “шоб худоба велася”, лишали для корови і давали їй після отелення, а середину книша їли самі. У селі Кімнатка на випадок, якщо худоба захворіє, зберігали “душу” книша.

Подекуди в околицях Кременця зберігся ще давній звичай ділитися різдвяною трапезою. Зафіксовано декілька його варіантів. Найчастіше “вечеру” носили кумам: цей звичай у селах Кременеччини пригадують найчастіше. Крім як на Вілію, йшли 7, іноді 8 або 9 січня, адже слід було обійти всіх кумів. Несли їм кутю, три калачі (або книші, хлібини), три яблука, коржики-“мазурки” й цукерки, загорнуті в хустку. Належало швиденько розв’язати хустку, щоб дитина до року ходила, і одного калача повернути назад разом з подарунком хрещенику. В багатьох селах вдруге так само робили ще на Великдень чи на Зелені свята, однак вже без куті.

Також вечерю носили хресним (*“На першу Вілію хресним кутю несуть, а вже хресні дають подарок”*²¹; *“На Вілію то носили вечерю до хресних батьків, якщо дитина до року. Несли три калачі і куті. Калачі пекли спеціально для хресних батьків”*²²), дідам-бабам, бідним і неповносправним, свекрові й свекрусі (*“Дітей звечора на Вілію посилали кутю нести дідам-бабам, перед вечерою. Дехто до бідних носив, як хто нічого не має”*²³; *“До стариків носили кутю, пампушку, хліба, риби, на вечеру”*²⁴; *“Такий був обичай: треба було нести тарілочку: три ложки куті, три тих пампушки пісних, і несли три або хліби, або калачі, ну і – свекрусі, свекрові – подарок: там светра чи хто що в змозі придбати. То ще я вийшла заміж і носила. І ото я принесла, і мати мала скоренько розв’язати то всьо – якщо будуть діти, то шоб скоро говорили і ходили. Воно мало бути зав’язане перед тим. Просто казали – ідем до батьків несе́м вечеру. І бідним носили: ну як сісти вечерати, коли ти знаєш, що воно там, може, жадне крихти хліба. То і не тільки в свята ж носимо”*²⁵), бабі-пупорізці (*“До баби-повитухи мати чи хто несе кутю, калача одного. В хустину зав’язували. То і на Вілію, і так мона”*²⁶; *“На Різдво бохунець хліба, кутю мішану, ну й гостинця – там хустину чи шо бабі купила”*²⁷), нарешті – на могилу померлим родичам

²¹ Записано в селі Великі Бережці 10. 07. 2006 р. від Ніни Петрівни Мельничук, 1930 р. народж.

²² Записано О. Олексин у селі Куликів 15. 07. 2006 р. від Ксенії Ульянівни Лукашук, 1923 р. народж.

²³ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Кирилівни Семенюк, 1948 р. народж.

²⁴ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Олександри Григорівни Скоропляс, 1925 р. народж.

²⁵ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Віри Петрівни Лавренюк, 1951 р. народж.

²⁶ Записано Ігорем Гілевичем у селі Куликів 15. 07. 2006 р. від Ганни Петрівни Гогуш, 1919 р. народж.

²⁷ Записано І. Гілевичем у селі Града 17. 07. 2006 р. від Меланії Іванівни Грушицької, 1925 р. народж.

(“Якщо в нас хтось помер з рідні, от, наприклад, в мене ще нема року, як чоловік помер. То ми ідем на кладбище, несе́м їм вечеру: потрошки всього берем, що ми ма́єм на вечеру. Хай пташечки їдять”²⁸; “Кутю на Святвечір носили на цвинтар і там залишали разом з ложкою”²⁹). Зауважимо, що звичай носити вечерю бідним і неповносправним генетично пов’язаний із пошануванням померлих і є своєрідною формою подавання “запростибіг”. Маністичну підоснову, вочевидь, потрібно вбачати і в інших варіантах ритуального гощення чи обміну святвечірньою трапезою³⁰.

Господар вносив до хати і ставив на покуть на підлозі, чи на лавці або ж на покутньому краю столу добірного житнього снопа приблизно на дві жмені – “діда”, “дідуха”³¹ (під “дідухом” могли розуміти розстелену по долівці солому, тоді колядний сніп називали не інакше як “сніп”). Подекуди його перев’язували стрічкою, прикрашали квітами. Зазвичай на Вілію залишали сніп з обжинків, рідше ставили зажинковий, або – якщо не мали колосся – склянку жита. Той самий сніп могли використовувати упродовж сімох років, зберігаючи після свят на стріху. Внісши сніп, господар промовляв, як то: “Добрий вечір! Іде до хати сніп, щоб всі були здорові на всьой вік!”³²; “Добрий вечір! З святою Вілією будьте здорові!”³³; “Добрий вечір, прийміть нас на свята”³⁴; “Добрий вечір! Дозвольте мого дідуха на покуть поставити”³⁵ тощо. Йому відказували: “Добрий вечір. Приймаємо” або “Добрий вечір. Дозволяємо”.

Спорадично разом зі снопом-“дідом” на Святвечір вносили до хати рядно соломи і перевесел (околотів), які розстелювали по долівці. У Великих Бережцях і Куликові солому 8 січня збирали, робили з неї перевесла і перев’язували ними садок. (За іншим варіантом звичаю, з того ж Куликова, на Вілію під столом стелили перевесла, і вони лежали там до Багатого вечора, а вже тоді ними обв’язували дерева³⁶.) У Кімнатці й Савчицях (хутір Вірля), де принесені солома й перевесла також мали назву “дід”, їх кидали під стіл та по всій долівці – щоб

²⁸ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Віри Петрівни Лавренюк, 1951 р. народж.

²⁹ Записано О. Олексин у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Стефанії Яківни Михайльчук, 1937 р. народж.

³⁰ Зокрема, про “вечерю для померлих” на Гуцульщині див.: Кутельмах К. Календарна обрядовість // Гуцульщина. Історико-етнографічне дослідження. Київ, 1987. С. 288.

³¹ Можна припустити, що між назвами “дід” і “дідух” існувала певна різниця. Принаймні різнобій у номінуванні зустрічаємо й у матеріалах про Вілію з колишнього Сокальського повіту: “Солому, розстелену на підлозі, називають “дідухом”, сніп збіжжя “дідом”, сіно “бабою,” (Sokalski B. Powiat Sokalski... S. 178).

³² Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Ольги Дем’янівни Кучерук, 1927 р. народж.

³³ Записано в селі Зеблази 18. 07. 2006 р. від Ганни Романівни Стадницької, 1921 р. народж.

³⁴ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

³⁵ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

³⁶ Записано О. Олексин у селі Куликів 15. 07. 2006 р. від Ксенії Улянівни Лукашук, 1923 р. народж.

діти перекочувались, а на Багатий вечір господар цими перевеслами обв'язував фруктові дерева, щоб ті добре родили. У Сапанові на Вілію соломю – тут її називали “дідо” – також стелили по всій долівці. Натомість у Сапанівській Хотівочці соломю не залишали до Багатого вечора: вже у день Різдва її збирали і палили на дорозі навпроти своєї хати. Робили це для того, “*щоб чисто було, щоб душі були чисті*”³⁷. У Граді ввечері лягали спати на розстелені по долівці околоти, а зранку на сході сонця палили їх на городі³⁸. На хуторі Підгора так само вкладалися спати на розкидану по підлозі соломю – її називали “дідух”, а 8 січня палили цього дідуха, перев'язуючи перевеслами з нього садок³⁹. “Дідуха”-соломю 8 січня палили на городі й у Малих Бережцях⁴⁰. Загалом про вілійно-різдвяну атрибутику найдокладніше розповіли на тому ж хуторі Підгора: “*То роблять з жита (сніп. – В. Г.) і ставлять в углі на покуті – то була баба. А при столі клали два снопи, два околоти, обкладали стіл, – то був дід. І приносили соломю стелити на підлогу, то тоже називався дід. А на другий день Різдва збирали ту соломю і палять*”⁴¹. Палили соломю раненько, ще до “служби”. За поодиноким свідченням, по долівці стелили не околоти, а гороховиння, і розкидали по ньому горіхи: “*На Вілію приносили горохвяного діда, і стелили по хаті, і кидали туди горішки*”⁴².

На покуті під снопом і під кутею, а також під обрусом по всьому столу або лише з боку покуті (а в селі Чугалі ще й поверх обруса та під столом) тонесенько розкладали сіно – “*То ж Христос родився на сіні*”⁴³. Як несли сіно, діти мали

³⁷ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж. Вочевидь звичай “палити діда” був раніше більш поширений на Кременеччині. Згідно зі свідченням Н. Димнича, у Борщівці Ланівецького району “діда” палили на третій день свят, на Степана (9 січня): усе сміття, яке зібралось у незаметеній упродовж трьох днів свят хаті (про розстелену по долівці соломю Н. Димнич не згадує), спалювали біля воріт перед хатою. Це було вичищення й забезпечення дому перед злом. З часом, як зазначає дослідник, сміття почали палити десь у городі, віддалено від хати, допоки того звичаю цілком не занедбано (Dymnysz N. Obrzędy i wierzenia ludowe... S. 99).

³⁸ Записано Т. Ярошем у селі Града 11. 07. 2006 р. від Параскеви Лук'янівни Мацишин, 1919 р. народж.

³⁹ Записано Т. Ярошем у хуторі Підгора села Великі Бережці 11. 07. 2006 р. від Андрія Петровича Корицького, 1929 р. народж.

⁴⁰ Записано Т. Ярошем у селі Малі Бережці 09. 07. 2006 р. від Сергія Трохимовича Олексюка, 1924 р. народж.

⁴¹ Записано Т. Ярошем у хуторі Підгора села Великі Бережці 11. 07. 2006 р. від Галини Григорівни Цьоми, 1930 р. народж.

⁴² Записано О. Олексин у селі Куликів 15. 07. 2006 р. від Ксенії Улянівни Лукашук, 1923 р. народж. Про звичай розкидати на Вілію по застеленій соломюю долівці ліскові горішки досі добре пам'ятають, зокрема, на Бойківщині: “*Раньше ми розкидали соломю по всій хаті, а тепер – ні, бо тепер юж то всё – покої. Ісмо ше сипали горіхи, ліскові, то діти наганяли одні перед других – котре біше назбират*” (записано в селі Лопушниці Старосамбірського району Львівської області 23. 09. 2003 р. від Любові Михайлівни Драбик, 1945 р. народж.).

⁴³ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Петрівни Васірук, 1927 р. народж.

квоктали, *“щоб квочки були”*⁴⁴. Сіно під обрусом лежало або три дні свят, або два тижні (на покуті також два тижні), після чого його згодовували коровам і коням. У Великих Бережцях зафіксовано звичай, згідно з яким в часі Святої вечері кожен витягав з-під обруса стеблину сіна – *“Чим довишу витягнув, тим довше буде жити”*⁴⁵; *“Якщо довга соломину, то на щастя”*⁴⁶. У Куликові разом із сіном сипали під обрус всякого зерна: як тільки священик на Йордан обійде з кропилом, це зерно висипали курям й худобі, окрім свиней (*“Тіки не давалося свиням”*⁴⁷). У Великих Бережцях і Граді пригадали ще звичай класти під обрус на кут столу часник, *“щоб добре родив”*⁴⁸. А в Сапанівській Хотівочці на Вілію давніше клали під стіл сокиру й серп, *“щоб нічого злого в хату не заходило”*⁴⁹.

Всю основну роботу належало виконати заздалегідь, щоб три дні свят важкої роботи не робити. Чоловіки переважно нарізали січку, готували підстилку, робили все необхідне надворі й біля худоби. Останню до свята годували сіном, перед вечерею *“запорували”* дещо швидше, ніж завжди. Жінки вибілювали, прали, прибирали в хаті. До Святої вечері все мало бути *“запораним”*.

Дорослі цілий день нічого не їли, постили (але малим дітям їсти не боронили). До столу годилося сидати аж тоді, коли зійде перша зірка. За іншими свідченнями: *“Сідали до вечері, коли впоралися. Старалися раніше впоратися, бо кажуть: хто раніше повечеряє, раніше впорається в полі”*⁵⁰.

Безпосередньо перед вечерею господиня замішувала кутю в макітрі й, квокчучи *“Квок-квоку-тютю, несу кутю на покутю”*, щоб були ранні квоки⁵¹, ставила на стіл. Подекуди до куті квоктали, замішуючи її: *“Я зготовила кутю, треба мішати, кличу хлопця, кладу сокиру й кажу: “Ставай на сокиру, квокай”, – то треба, щоб кури квокали, щоб курчата були”*⁵². Подекуди

⁴⁴ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 17. 07. 2006 р. від Алли Васиянівни Олексюк, 1927 р. народж.

⁴⁵ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 07. 07. 2006 р. від Лідії Іванівни Михальчук, 1927 р. народж.

⁴⁶ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 17. 07. 2006 р. від Алли Васиянівни Олексюк, 1927 р. народж.

⁴⁷ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Соломона Павловича Куликіва, 1932 р. народж.

⁴⁸ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Бориса Васильовича Росоловського, 1923 р. народж.; в селі Града 11. 07. 2006 р. від Галини Василівни Циганюк, 1962 р. народж.

⁴⁹ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж. Так само й у Ланівецькому районі, беручи першу ложку куті, належало ставати на сокиру, що мало оберегти від усіх хвороб (*Дуптлусз N. Obrzędy i wierzenia ludowe... S. 97*).

⁵⁰ Записано О. Олексин у селі Малі Бережці 14. 07. 2006 р. від Галини Олександрівни Штуки, 1943 р. народж.

⁵¹ Записано в селі Зеблази 18. 07. 2006 р. від Ганни Романівни Стадницької, 1921 р. народж.

⁵² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Лідії Федорівни Діхтярук, 1934 р. народж.

квоктали й безпосередньо в часі вечері. Шкоринку з куті збирали й віддавали курям – “шоб квоктали на курчат”⁵³ (іноді це робили з самого ранку на Різдво).

Дівчата перед вечерею ворожили на судженого: “*Це молоді дівчата брали ложку куті, виходили надвір і слухали, де собака гавкне, – і туди вона заміж вийде*”⁵⁴; “*Перед вечерею дівчина брала ложку куті і бігла надвір слухати, де собака буде брехати, – значить, з тої сторони буде хлопець, – і їла ту ложку куті*”⁵⁵. Схожі ворожіння були поширеними на Волині й у давнину, однак, за відомостями І. Коперницького, дівчина мусила вкрасти з горщика три пригоршні приготовленого для куті зерна й сама зробити з них кашу⁵⁶.

Як уже сідати до вечері, ставали довкола столу (вся сім’я мала бути у зборі), запалювали свічку чи лампадку, промовляли “Отче наш”, хрестилися, господар благословляв вечерю, просив, “шоб на другий рік дождати, шоб сім’я не хворіла” тощо, а після цього починав вечерю – першим брав з миски на столі ложку куті, а за ним – решта членів родини.

У Сапанівській Хотівочці господар зі словами “Сійся, родися, жито-пшениця, на щастя, на здоров’я!” тричі підкидав кутю до стелі над столом – “шоб пшениця родилася”⁵⁷. Схоже мотивували підкидання куті в Ікві та Малих Бережцях: “Підкидали кутю до стелі так, [а]би приставала, щоб гарно родило”⁵⁸; “На вечерю, на Вілію, кутю кидали в стіль, і як вона причеплюється – на добрий урожай”⁵⁹. Інакшим було пояснення звичаю в Кімнатці, Куликові, Граді і Великих Бережцях: “Куті перше господар кидав під стіль, – шоб пчоли, каже, множилися родилися”⁶⁰; “Перва ложка куті – кидаємо в стіль, над столом. Як прилепне добре – о, будуть вестися

⁵³ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Віри Петрівни Лавренюк, 1951 р. народж.

⁵⁴ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Наталії Тимофіївни Стецюк, 1927 р. народж.

⁵⁵ Записано О. Олексин у селі Шпиколоси 09. 07. 2006 р. від Галини Сергіївни Скакальської, 1949 р. народж.

⁵⁶ *Kopernicki I. Przyczynek do etnografii ludu ruskiego... S. 144.* Подібно, як і на Вілію, в околицях Кременця дівчата ворожили на судженого за допомогою каші також увечері на Андрія (13 грудня): “На Андрея ворожити ходили дівчата. Лічат кілки: вдовець, молодець, вдовець, молодець. Долю викликали. Каже: “Доля, йди каші їсти”. А раз: “Зара, зара, я, – каже, – прийду”, – доля обізвалася. Вони прилетіли до хати, стали сміятися... Як дивляця – то приходе... а приходе нечистий, в хату. І що робити? Бо до дванадцятої години він, каже, смолою розіллється в хаті. То вони йому дали хустку з френзелями, шоб він розв’язав. Він глубав-глубав, і не роз’язав, і пішов з хати. То мій дід Іван розказував, мій дід” (записано в селі Зеблази 18. 07. 2006 р. від Ганни Романівни Стадницької, 1921 р. народж.).

⁵⁷ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

⁵⁸ Записано О. Олексин у селі Іква 13. 07. 2006 р. від Євфросинії Федорівни Тротюк, 1923 р. народж.

⁵⁹ Записано Дмитром Димаєм у селі Малі Бережці 09. 07. 2006 р. від Бориса Степановича Мулика, 1930 р. народж.

⁶⁰ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Ольги Дем’янівни Кучерук, 1927 р. народж.

пчоли”⁶¹; “То як господар має пасіку, то кидав кутю до стелі, щоб приліпалось, щоб пчоли роїлись”⁶²; “То скільки причепиться до стелі, то стільки буде мати роїв”⁶³; “То тільки візьме ложку куті покушає – і кидає, щоб рої чіплялися”⁶⁴. Той, хто тримав бджоли, підкидав на Святвечір кутю до стелі й у Дунаєві та Савчицях. У Малих Бережцях мотивували цей звичай тим, “щоб вівці велися”⁶⁵.

Перед тим, як їсти першу страву – кутю, діти квокали під столом, бо “на кутю хочат квочок багато”⁶⁶. Дорослі казали: “Треба квоці дати їсти”, і кидали дитині під стіл хто цукерку, хто кутю, – “бо ж квокче, квочка”⁶⁷. Вставати з-за столу під час вечері не дозволялося – старші за таке сварили дітей. Під час вечері кожному належало покуштувати усі страви, що були на столі. Вечеря мала бути тихою, щоб у сім’ї цілий рік був спокій.

Одразу після вечері годували “святим” худобу: “Худобі після вечери давали і куті, і шо варили. Курам і свині не давали. Кури сліпнуть”⁶⁸.

На ніч зі столу не прибирали, залишаючи частину куті та інших страв для душ своїх померлих. Подекуди зі столу збирали все, крім миски чи макітри з кутею, яку ставили посередині. У кутю складали ямкою донизу ложки, а на ранок дивилися – чия ложка перевернеться, той до року має померти. Крім своїх ложок, у кутю клали ложки і для душ покійних – або одну, або лише померлим батькам, дітям, або й кожному, про кого ще пам’ятали (з числа тих, хто помер з родини). Якщо ложка перевернулась, “то кажуть, о, там – дід, чи батько, чи хто там померлий – приходив їсти кутю”⁶⁹. Померлих до вечері не запрошували: “Казали старі люди, що вони самі приходять, а запрошувати їх недобре”⁷⁰. Іноді для померлих на покуті на сіні ставили окрему посудину з кутею. Якби хто не залишив для померлих поживи, вони сняться своїм родичам, як правило, дітям, про що свідчить така бувальщина: “А ідна

⁶¹ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Прокопа Тимофійовича Кучерука, 1921 р. народж.

⁶² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 07. 07. 2006 р. від Володимира Григоровича Мельничука, 1926 р. народж.

⁶³ Записано Т. Ярошем у хуторі Підгора села Великі Бережці 11. 07. 2006 р. від Анни Микитівни Цьоми, 1924 р. народж.

⁶⁴ Записано Т. Ярошем у селі Града 11. 07. 2006 р. від Параскеви Лук’янівни Мацишин, 1919 р. народж.

⁶⁵ Записано Т. Ярошем у селі Малі Бережці 09. 07. 2006 р. від Олександра Сергійовича Шуршило, 1932 р. народж.

⁶⁶ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Ольги Дем’янівни Кучерук, 1927 р. народж.

⁶⁷ Записано від того самого інформатора.

⁶⁸ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

⁶⁹ Записано в селі Великі Бережці 10. 07. 2006 р. від Ніни Петрівни Мельничук, 1930 р. народж.

⁷⁰ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Ольги Дем’янівни Кучерук, 1927 р. народж.

жінка, бідна, забарилася і не зварила куті, сама їдна живе (вона ще й зара живе), – і, каже, сниця мені: “Доню моя, всі вечерали, а я не вечерала, бо ти мені куті не зварила..”⁷¹.

У Великих Бережцях зафіксовано одиничне свідчення, що “то кутю залишали – для долі”⁷². Таке пояснення звичаю для теренів Волині виглядає, на перший погляд, нетиповим. Однак, враховуючи недостатній ступінь вивчення календарної обрядовості волинян, а також вдале включення у відповідний контекст інших відповідей респондента, мусимо визнати їх автентичними. Тим більше, що вони перегукуються з відомостями, зафіксованими більш ніж століття тому на Слобожанщині Петром Івановим. Згідно з його матеріалами з тогочасного Куп’янського повіту, словом “доля” позначали душі померлих предків. Їм, “долям”, належало залишати рештки страви як щовечора, так і, зокрема, на “Голодну кутю”: “Ныприминно треба на Голодный свят-вечер в горшкови оставляты Доли три ложки куты того, що той вечер Доли прыходять вечеряты, даже и ты, шо далеко живут”⁷³.

Посуд мили вранці на Різдво, а помії віддавали худобі, переважно корові (свиням “святого” не належало). Воду з помитого посуду зберігали і використовували від вроків: змивали наврочену людину і тричі плюскали на неї навідлив, промовляючи: “Людина вікає – трох одрікає: Бог-отець, Бог-син, Бог-дух святий”⁷⁴. Тією ж водою, промовивши “Отче наш”, до сходу сонця змивали тіло від бородавок.

На Різдво воліли, щоб перший в хату зайшов мужчина: “На съвато велике, Різдво, хочуть, щоб мужчина перший в хату зайшов, то буде щастя”⁷⁵; “То в нас так на Різдво, щоб зайшов мужчина. Ну, чогось жінки бояться: може, то відьма, чи шо?”⁷⁶; “На Різдво і на Введенєє, то стараються, щоб першим зайшов хлопець, але не жінка” (причому важливіше було, щоб чоловік зайшов першим в хату саме на Введення)⁷⁷.

Різдво припадало на своєрідний перекрій у календарі, відтак, слідкуючи за погодою в цей період часу, можна було передбачити погоду на цілий рік чи, принаймні, на літо: “На Різдво дивились за 12 днями, і один день – то був один місяць”⁷⁸; “Як перед Різдвом морози великі, то перед Петром буде

⁷¹ Записано від того самого інформатора.

⁷² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

⁷³ Іванов П. В. Народные рассказы о Доле // Українці. Народні вірування, повір’я, демонологія. Київ, 1991. С. 343.

⁷⁴ Записано в селі Чугалі 18. 07. 2006 р. від Віри Степанівни Іванушко, 1924 р. народж.

⁷⁵ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

⁷⁶ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Лідії Федорівни Діхтярук, 1934 р. народж.

⁷⁷ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Наталії Тимофіївни Стецюк, 1927 р. народж.

⁷⁸ Записано Петром Біляковським у хуторі Підгора села Великі Бережці 13. 07. 2006 р. від Федора Пилиповича Олексюка, 1928 р. народж.

жара велика. Як снігу багато є в тій порі, то літом дощі будуть”⁷⁹. В останньому з наведених передбачень можна спостерегти очевидну аналогію між періодами зимового і літнього сонцестоянь, хоча нині православне Різдво зміщене двома тижнями пізніше.

Снідали на Різдво тим, що залишилось від Вилії, скромне належало їсти лише після обіду. У заможніших родинах до Різдва кололи свиню, так що на вечерю на столі з’являлися м’ясні страви: печена в печі на вишневих гілочках чи копчена в “бочці” вишневими дровами ковбаса; запечена в печі у макітрі шинка (шинку могли запікати й у тісті); “копчонка” – закопчене в “бочці” чи в комині і трохи підварене чи допечене в “дечці” перерощене сало; голубці з салом і м’ясом; тушкована капуста з м’ясом. Серед інших м’ясних страв у Зєблазах обов’язково готували “душанину” – тушковані з медом, підсмаженою мукою і “сушиною” (сухофруктами) свинячі ребра. Трошки зі столу на Різдво заносили й худобі, адже *“Господь родився серед бидляті”*⁸⁰.

Сьомого числа, після різдвяної церковної відправи, а подекуди й восьмого січня увечері ходили колядники. Колядували окремо діти (і дівчатка, і хлопчики), окремо – підлітки, окремо – старші (на церкву)*. За коляду дітям і підліткам давали спеціально для цього спечені маленькі книшики з “душою”, хліб, пироги, пампушки, “мазурки” (житні пряники, витиснені склянкою з розкоченного качалкою тіста), яблука, горіхи, “гарбузки” (сушене на припічку насіння гарбуза), рідше – гроші. Дорослих вгощали за столом. Діти колядували день чи два, а дорослі ходили два тижні, поки не скінчаться “Водохрищі”.

На Різдво ж ходив і вертеп, виключно парубочий, що складався з 12–17-тирічних хлопців. У Кімнатці зафіксовано відомості, що вертеп організовував обраний серед хлопців “отаман”⁸¹. Дівчата у вертепі участі не брали, однак вони супроводжували хлопців та колядували. Вертеп ходив день–два, найбільше чотири дні. Його обов’язковим атрибутом була двостороння, переважно шестикутна “звізда” (кількість кутів варіювалася від шести до восьми, а п’ятикутної “звізди” не робили, *“бо то більшовицька”*) з вклеєними іконками Христа й Богоматері і запаленою всередині свічкою. Дійовими особами вертепу були Божа Матір, три царі, ангели, пастушки, Ірод, Смерть, чорт, козак, жид з козою. Зароблені на вертепі гроші хлопці частково могли давати на церкву, також

⁷⁹ Записано П. Біляковським у селі Куликів 15. 07. 2006 р. від Параскеви Петрівни Чуповської, 1931 р. народж.

⁸⁰ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

* У статті не подаємо тексти коляд, оскільки вони, попри свою оригінальність і цікавість для дослідників, не передають особливостей місцевої традиції. Поширеними тут були такі колядки, як “Нова радість стала”, “Добрий вечір тобі, пане господарю”, “По всьому світу стала новина”, “Пшеничка”, “Ой видить Бог, видить Творець, що мир погигає”, “Ой там Мати Божа по світу ходила”, “Ой підемо, пане-брате, від хати до хати”, “Я умом ходіла в город Віфілієм”.

⁸¹ Записано Іриною Петришин в селі Кімнатка 12. 07. 2006 р. від Сергія Павловича Козмірук, 1926 р. народж.

за них купували могорич. Заколядоване разом з могоричем хлопці й дівчата зносили на вечорниці.

Загалом колядувати можна було від Введення до Стрітіння, водночас на Кременеччині побутує й цікавий варіант звичаю, згідно з яким колядки починали повторювати чи розучувати “від гречаного снопа”: *“Колядувати починають від гречаного снопа. Як гречку в’яжуть. То як гречка зацвіла, скошили і в’яжуть, а колядують до Водохреща”*⁸²; *“То вже коли зібрали гречку, то можна вчитися колядувати. Дітей вчили”*⁸³; *“Коли зібрали гречку і зв’язали її в снопи, то тоді розучували колядки”*⁸⁴. У виняткових випадках колядували й у неурочний час. У Зєблазах, зокрема, згадували: *“В нас за Польщі ходила така слабість – червонка (тобто холера. – В. Г.). То ходили літом колядувати до хатів, до фігурів. І так страшно було йти – ну де ж, літом колядувати. А один питає – а чого то ви колядуєте, а йому – а чого така слабість ходит? То в 32 чи в 33 було”*⁸⁵.

На “Багатий вечер”, або ж на “Щадра” (13 січня), готували скоромне. Звичаю ставити на стіл дванадцять страв не дотримувалися. На столі зазвичай були кишка, ковбаса, шинка, холодець та інші м’ясні страви. Обов’язково мусила бути кутя, з якої починали вечерю. В Жолобах неодмінно робили ще й вареники з соленим сиром, у Кімнатці – гречані вареники. Обов’язковою стравою вареники з сиром і шкварками були й у Великих Бережцях. Часто вареники запікали з маслом у череп’яній мисці та споживали їх зі сметаною. Також їли “мазурки”, пироги з сиром, вишнями чи маком. Готували багато страв, *“[а]би цілий рік було що їсти”*⁸⁶.

Вочевидь і на Кременеччині давніше побутував добре відомий в Україні звичай, коли батько символічно ховався від дітей за книшами. Про це свідчать,

⁸² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Бориса Васильовича Росоловського, 1923 р. народж.

⁸³ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

⁸⁴ Записано Т. Ярошем у хуторі Вірля села Савчиці 16. 07. 2006 р. від Зінаїди Власівни Боцюк, 1935 р. народж.

⁸⁵ Записано в селі Зєблази 18. 07. 2006 р. від Ганни Романівни Стадницької, 1921 р. народж. Зауважимо, що на Волині колядування під час посух чи епідемій було доволі поширеним явищем. На Кременеччині схожого звичаю під час епідемії “інфлуенци” (грипу) дотримувались у нинішньому селі Лопушне Кременецького району: “Оце у нас була слабість, що руки та ноги одбере, й голова булить, а чоловік ляже тай слабує – не піде. Ну, так ото як буде мав хто слабувати, то перед тим до нього у хату заходе Дівка распатлана, росхарбана, не прибрана, її запрошують їсти, а вона не хоче. Вийде з хати – і то уже там кілка душ заслабне. А лічилися у нашому селі тим, що ходили по хатах колядувать, то та “Дівка” побаче, що вже люде колядують, подумає собі: “Шо-ж це я так довго вже тут ходжу... Вже забарилась я, коли люде вже колядують?” – Та візьме тай обірве – на який час перестануть люде слабувать” (Кравченко В. Г. Етнографические материалы... С. 8).

⁸⁶ Записано О. Олексин у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Софії Василівни Чорної, 1925 р. народж.

на жаль, лише фрагментарні відомості з села Града, записані від респондентки старшого віку: *“А от на Богатий вечір наготують багато страв, сідає батько за стіл і кажуть до дітей: “А ну, діти, сідайте”, – а вони кажуть: “А де ж наш тато?” – а той тато каже: “А то ви мене (тепер. – В. Г.) не бачили, то щоб ви мене й на старість так не бачили!,”*”⁸⁷.

На ніч зі столу, як і на Вілію, переважно не прибирали, однак не повсюдно. У Сапанівській Хотівочці, наприклад, розповідали: *“На Вілію мертві наші будуть приходити вечеряти, то лишали і кутю, і ложки клали, скіки хто мав своїх покійників, а на Новий рік прибирали зі стола, має бути чисто на столі, щоб цілий рік було в хаті чисто”*⁸⁸.

Згідно з народними віруваннями, тварини в новорічну ніч набувають здатності говорити. Пам'ятають про це й на Кременеччині: *“На Щедрий вечір, була така примовка в старих людей, щоб добре нагодувати тварин, бо вони розмовляють ввечері, щоб вони були ситі, бо розмовляють між собою”*⁸⁹. Але відомої в інших регіонах оповідки про розмову волів і смерть їхнього господаря на Кременеччині не зафіксовано⁹⁰.

Спорадично на Богатий вечір господар (якщо не було господаря, то господиня) сам чи з дітьми перев'язував перевеслами зі звичайної житньої соломи ягідні й плодові “щепи” – “щоб родили” або “від шкідників”. Неродючі дерева лякали: *“Дерева обв'язували на Богатий вечір, прямо соломою. Я прийшла на Богатий вечір до яблуні і казала: “Як мені не вродити, то я тебе зрубую”,*

⁸⁷ Записано Т. Ярошем у селі Града 11. 07. 2006 р. від Параскеви Лук'янівни Мацишин, 1919 р. народж. За матеріалами П. Чубинського, цей звичай виглядав так: “Увечері вечерея. До вечереї, між іншим, готують багато пирогів і книшів. Пирogi і книші до вечереї ставлять перед господарем. Господар сидить за столом, а господиня прикликає дітей, котрі повинні на цей час вийти з хати, і говорить їм, щоб сідали вечеряти. “А де ж наш батько?” – питають діти. “А хіба ви мене не бачите?” – відповідає батько з-за купи пирогів. “Ні, не бачимо, тату!” – “Дай же Боже, щоб завше не бачили”, – тобто щоб завжди був такий достаток хліба, як у цей вечір” (*Чубинський П. Мудрість віків. Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: У 2 книгах / Упоряд., передмова С. Горкавого, Ю. Іванченка. Київ, 1995. Кн. 2. С. 58*).

⁸⁸ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

⁸⁹ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

⁹⁰ Зокрема, так про це розповідають на Західному Поліссі: *“Кажуть, ну але то вже не за нашої пам'яті, колись люди на Коляди старались добре напасити корови, щоб було їм так як то на празнік. От і заходиш до їх там (а колись, кажуть, корови говорили), і якщо добрий хазяїн, добре напас, і ото несеш з тою колядою, даєш “Добрий вечур”, і якщо добре ти напас, вони не обіжають на хазяїна, а якщо плохо, то йдуть слухати на Коляду вночі, і вона обіжаєця на хазяїна, що наш хазяїн плохий. То колись воли говорили, а хазяїн пудслунав. І тако вони полягали, і зітхнув один. І, каже, питає (інший. – В. Г.): “А чого ти, важко наробився чи наорався?” А той другий каже: “А зватра ше буде тяжче, як ми нестимемо хазяїна хоронити,”*” (записано в селі Самари Ратнівського району Волинської області 16. 07. 2000 р. від Ніни Сергіївни Тарасюк, 1950 р. народж.).

– і так мені вродила, як ніколи”⁹¹; “А дерева перевеслами на Багатий вечір батько з хлопцями в’язав, з любої соломи. Ше приказував: “Будеш родити на другий рік? Як ні, то я тебе зрубаю”⁹². У Шпиколосах, Куликові і Савицях (на хуторі Вірля) дерева перев’язували частиною колядного снопа, а в Малих Бережцях, Граді й Кімнатці – колядними перевеслами з підлоги – “дідом”: “А на Богатий вечур перев’язують тим дідухом щепи. Мужчина йде в’язати, і діти з ним йдуть”⁹³; “Приносять соломи до хати, приносять перевесел, і кидають під стіл, а дітиська качаюця по землі то там, то сям, а вже на Богатий вечір ті перевесла берут обмотують дерева, щоб добре родили, фруктові. Господар обмотував, як саме щадрівники ходять”⁹⁴. Перевеслами зі звичайної житньої соломи плодів дерева так само обв’язували в Дунаєві й Кімнатці.

На Багатий вечір хлопці водили “козу”. Вони перебиралися на “чортів”, або ж “дідів”, вивертаючи кожухи й вимашуючись сажею, прироблюючи вуса. “Коза” мала вирубану з дерева відповідну маску. Страшними зооморфними масками зі шкір послуговувалися й “діди”. Одягнений в спідницю хлопець зображував бабу, були й такі, що виконували ролі цигана і циганки. Оскільки перебиранці справляли велике враження насамперед на дітей, їх разом з “козою” пускали до хати. “Діди” намагалися зробити якого-небудь збитку: зняти і далеко занести хвіртку, виставити на дах воза, поцупити щось необхідне в господарці (господар на другий день мусив викупляти свою річ “за півлітра”).

Водночас дівчата-“щадрівники” щедрували попід вікнами. Були “щадри”, тематично присвячені господареві та всій сім’ї, неодруженому хлопцеві, незаміжній дівчині:

*Чи є вдома пан господар,
Щедрий вечір, Сьватий вечір!
А я знаю, що є вдома, –
Сидить собі кінець стола,
Коло нього жінка його,
Коло неї дітки єї:
Пан господар – як виноград,
Господиня – як калина,
А діточки – як квіточки*⁹⁵.

*Ой за горою, за кам’яною,
Щедрий вечір, добрий вечір,*

⁹¹ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

⁹² Записано в селі Сапанів 13. 07. 2006 р. від Віри Григорівни Плисюк, 1927 р. народж.

⁹³ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

⁹⁴ Записано в селі Кімнатка 14. 07. 2006 р. від Ольги Дем’янівни Кучерук, 1927 р. народж.

⁹⁵ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

Добрим людям на весь вечір!
Там зібралося три товариші:
Один товариш – сонце ясненьке,
Другий товариш – місяць красенький,
Третій товариш – дощик дрібненький.
А сонце каже: “Як ізійду я в неділю рано –
Ой зрадуються люди старії, діти малії”;
А місяць каже: “Як ізійду я ізвечора –
То зрадується в лісі звірина, всяка пташина”;
А дощик каже: “Як впаду я в місяцю маю –
То й зароди нам жито, пшениця, всяка пашиця”.
Мішок пшениці – на паляниці,
А мішок гречки – на варенички,
А мішок вівса – щедрівочка вся⁹⁶.

За горою, там б'ють дзвони,
Щедрий вечір, добрий вечір!
Там Андрійко говес косить:
– Ой їдж, коню, з росонькою,
Бо поїдем за гороньку,
За гороньку по дівоньку, –
Та дівонька богатая,
На ній сукня золотая,
Буде й ходить в аксаміті,
А у сьвато – в срібнім злоті⁹⁷.

Ой у полі плужок оре,
Щедрий вечір, добрий вечір!
За тим плужком Господь ходить,
Святий Петро поганяє,
Божя Мати їсти носи,
Їсти носи, Бога проси:
– Ори, синку, тую нивку,
Ми посіємо пшеничку
Добрим людям на здоровля!⁹⁸

Ой у стайні вогонь сяї,
Щедрий вечір, Святий вечір!
А Василько коника сідлаї,
А батенько випитує:

⁹⁶ Записано Богданом Крілем і Надією Ранчаковською в селі Кімнатка 11. 07. 2006 р. від Любові Андріївни Сторожук, 1926 р. народж.

⁹⁷ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

⁹⁸ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

– Куди їдиш, мій синуню?
– За гороньку по дівоньку⁹⁹.

Ой красна-расна в лузі калина,
Ой дай, Божу, в лузі калина!
А ще красніша Олюня в батька:
По дворі ходить – як сонце сходить,
А в снін ввійшла – як зора зійшла,
А в хату ввійшла – там пани сидят,
Там пани сидят, радоньку радят:
А їден кажи – пупадівна їде,
А другий кажи – королівна їде,
А третій кажи – не вгадалисьти, –
То батькова дучка, як ягідочка¹⁰⁰.

Щедрик-щедрик, щедрівонька,
Щедрий вечір, Сьватий вечір!
Прилетіла ластівонька:
– Вставай, Галю, умивайся,
Три гостоньки сподівайся.
Один буде із Львова,
Другий буде із Кракова,
Третій буде з Сапанова.
Ізі Львова – відказала,
Із Кракова – перстень дала,
З сапанівським – шлюб узяла.
Вінчую, вінчую, пане господарю,
Той Багатий вечір проводить і назарік дочекати,
Від сто літ – до сто літ,
Поки Бог назначив життя і вік!¹⁰¹

Скраю села стоїт верба,
Щедрий вечір, Сьватий вечір!
На тий вербі – злота роса,
Десь узяли райські птахи,
Ту росоньку пострасали
Та й занесли ду злотніка.
– Ой злотніче-злотніченьку,
Зроби мені злотий перстень,
Злотий перстень до шлюбоньку¹⁰².

⁹⁹ Записано в селі Сапанів 13. 07. 2006 р. від Віри Григорівни Плисюк, 1927 р. народж.

¹⁰⁰ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

¹⁰¹ Записано в селі Сапанів 13. 07. 2006 р. від Віри Григорівни Плисюк, 1927 р. народж.

¹⁰² Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

Пава ходила, пір'я губила,
Ой дай, Боже, пір'я губила!
Пір'я губила, віночок плела,
Ой дай, Боже, віночок плела,
Віночок плела, у танок пішла,
Ой дай, Боже, у танок пішла¹⁰³.

Крім тих щедрівок, що їх промовляли або співали під вікнами, були й жартівливі щедрувальні тексти. Зокрема, дід міг заспівати для онуків:

За вікном чорна хмара б'єця,
Під вікном колядник човпеця:
– Пустіт-пустіт до хати
Заспівати коляди,
Пісні-коляди.
У п'єцу пироги кипіли,
Мої очі їх добре гляділи:
А я шпичку застругав,
По їдному витягав –
Вийв всі.
У п'єцу пирогів не стало,
Поліз я на гору по сало:
А я сала не достав,
З драбиною з гори впав –
Забився, забився.
Питають, чи я крепко вбився,
Я їм кажу – горілки напився б:
А Данилко – за барилко,
Побіг живо по горілку
Та й приніс¹⁰⁴.

На Новий рік, на Василя (14 січня) вважали добрим, як перший до хати зайде мужчина чи хлопчик: “Шоб було добре, шоб був господар в хаті. Як жінка зайде – то недобре”¹⁰⁵; “Бо, кажуть, – жінка не приносить такої удачі, як мужчина”¹⁰⁶; “То на Новий Рік прийшов перший, то корова буде мати бичка”¹⁰⁷; “Коли прийде мужчина, то дівчата швидше повиходять заміж”¹⁰⁸.

¹⁰³ Записано в селі Сапанів 13. 07. 2006 р. від Віри Григорівни Плисюк, 1927 р. народж.

¹⁰⁴ Записано в селі Зеблази 18. 07. 2006 р. від Таїсії Володимирівни Галайчук, 1942 р. народж.

¹⁰⁵ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

¹⁰⁶ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Любові Борисівни Цимбалюк, 1955 р. народж.

¹⁰⁷ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

¹⁰⁸ Записано О. Олексин у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Бориса Васильовича Росоловського, 1923 р. народж.

З самого досвіту хлопчики-“посівальники” (не старше 12–13 років) ходили від хати до хати і посівали вівсом (крім вівса, могли засівати й іншим збіжжям, однак не гречкою – “*Бо кажуть, що блохи будуть*”¹⁰⁹), примовляючи:

*Сію, сію, посіваю,
З Новим роком вас вітаю.
На щастя, на здоров'я, на новий рік,
Щоб краще родило, як торік.
Пшениця – до стелі, льон – по коліна,
Щоб вас, хрещених, голова не боліла*¹¹⁰.

Посівальникам давали дрібні гроші, вгощали яблуками, горіхами, “гарбузками”, цукерками, пампушками, пирогами. Подекуди, пригадують ще, віддячували навмисно спеченими для цього невеличкими хлібцями. Посіяне хлопчачками зерно змітали і згодовували курям. Подекуди посівальників садовили у хаті, “*щоб квочки були*”¹¹¹.

Посівати могли й дорослі чоловіки. При цьому посівальник міг квоктати, щоб велися квочки: “*А є таке, що приходять на Новий рік от посівати. От мужчина один прийшов і посівав на Новий рік рано. І став на порозі і дуже почав квоктати, то стільки в мене квоків було, що не могла обігнатися тоді*”¹¹². Респондент зі Шпиколос пригадала давній звичай заводити до хати тварину: “*На Новий рік овечку в хату заводили, переведуть без хату, вона що там вхопить зі столу, і виводять назад. То, кажуть, щастя буде*”¹¹³. Водночас специфічних назв для людини чи тварини – перших відвідувачів оселі у свята (таких, як “полазник”, “новолітник” тощо) на Кременеччині не зафіксовано.

На “другу Вілію”, чи “Водяну Вілію”, “Крещенську Вілію”, “Крещенську кутю”, “другу Кутю” (18 січня), як і на першу, також готували дванадцять пісних страв. Вечеря на другу Вілію була порівняно з першою скромніша, тому подекуди її називали ще “Бідна кутя” або “Голодна кутя”. Спорадично в околицях Кременця Йорданську Вілію називають також “Щедрим вечором”, однак у переважній більшості випадків остання назва стосується виключно вечора перед Новим роком.

Прийшовши надвечір з водосвяття, давали попиту освяченої води кожному з домашніх. Після цього брали з покуті кутю, книша (на ньому одразу ставили

¹⁰⁹ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

¹¹⁰ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Петрівни Васірук, 1927 р. народж.

¹¹¹ Записано Т. Ярошем у селі Града 11. 07. 2006 р. від Тетяни Мефодіївни Казмірук, 1935 р. народж.

¹¹² Записано І. Гілевичем у селі Шпиколоси 09. 07. 2006 р. від Галини Сергіївни Скакальської, 1949 р. народж.

¹¹³ Записано в селі Шпиколоси 11. 07. 2006 р. від Ірини Анатоліївни Вальчук, 1926 р. народж.

крейдою хрестика), дідуха, брали свячену крейду й свячену воду і починали обхід. Господиня тримала миску із свяченою водою, діти – кутю тощо, а господар, держачи під пахвою книша (для того, щоб хліб родив), ставив на криниці й по всіх дверях та вікнах крейдою, а на одвірках випалював свічкою хрести – *“щоб ніяка нечиста сила ніколи не приступала”*, кропив свяченою водою хату, подвір’я, хліви, домашню птицю та худобу (крім свиней і коней). Худобі давали по шматочку книша, трошки куті, зерна з дідуха. У Жолобах вирізали з хліба цілушку, клали в неї потрошки з усіх страв, що були на столі, і також згодовували худобі. У Великих Бережцях перед вечерею належало занести корові розчинені на дріжджах і смажені в печі на олії “пончики”. Пояснення чому не кропили свяченою водою коней і не давали їм вільної їжі містить наступна легенда: *“Корова паслася, і кінь. То як йшов Ісус Христос, то корова підняла голову і здихнула, а кінь не підняв голови. То Ісус Христос сказав: “Щоб ти й не напасся, щоб ти завжди був голодний,,”*¹¹⁴. У випадку ж свиней мотивація заборони ґрунтується на біблійній оповіді про вигнання бісів.

У Великих Бережцях, Зеблязах і Жолобах, подібно як і в деяких інших селах, на Багатий вечір на другу Вілію перев’язували необмолоченими перевеслами з колядного снопа всі плодові дерева. Господар брав під пахву хлібину, скидав шапку, молився, хрестився і починав кропити свяченою водою й перев’язувати садок. Діти або онуки йому допомагали. Як і до худоби, крім хліба, до дерев брали кутю. Хліб і кутю переважно відносили назад до хати; лише у Жолобах зафіксовано рідкісний варіант звичаю, згідно з яким трохи куті кидали під дерево: *“Хазяїн ходив, а ми за ним, несли трохи куті на тарілочці діти: шо перев’яжуть дерево, то покушають трошки куті і ще під те дерево трошки кинут. Щоб родило, певно, дерево: єблині, груши”*¹¹⁵. До дерев примовляли: *“Якщо не родиш – то зрубаю, а якщо родиш – то будеш”*¹¹⁶; *“Ти будеш родити, чи не? Як не – то вирубаю зара!”*¹¹⁷. Неплідні дерева також лякали сокирою.

Обійшовши обійстя й садок, сідали до вечері самі. У Зеблязах першу ложку куті підкидали до стелі і при цьому ще щось примовляли, схоже, як подекуди це робили на першу Вілію. На ніч зі столу не прибирали, як і в ніч на Різдво.

Хлопці та дівчата ходили щедрувати й на другу Вілію:

*Ой на річці на Ордані
Злотий хрестик виринає,
Виринає, промовляє:
– Щедрий вечір, добрий вечір,
Занесіть мене до церковки,*

¹¹⁴ Записано в селі Чугалі 18. 07. 2006 р. від Віри Степанівни Іванушко, 1924 р. народж.

¹¹⁵ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Петрівни Васірук, 1927 р. народж.

¹¹⁶ Записано в селі Жолоби 09. 07. 2006 р. від Марії Кирилівни Семенюк, 1948 р. народж.

¹¹⁷ Записано в селі Зеблязи 18. 07. 2006 р. від Ганни Романівни Стадницької, 1921 р. народж.

*В тій церковці три віконці:
Перше віконце – ясне сонце,
Друге віконце – ясен місяць,
Третє віконце – дрібні зіроньки.
Ясне сонце – пан господар,
А що місяць – господиня,
Що зіроньки – то дітоньки.
Щедрий вечір, добрий вечір,
Добрим людям на здоровля!*¹¹⁸

На “Йордань”, “Водохрищі”, “Водохрище” (19 січня), як і на другу Вілію, освячували воду. Вілійська вода вважалася “для мертвих”, йорданська – “для живих”. І ту, й другу зберігали вдома на випадок хвороби чи для інших потреб: нею вмивалися від вроків, окроплювали корову перед першим вигоном на пашу, кропили капусту від гусені. Де був ставок чи річка, наприклад, у Великих і Малих Бережцях, Куликові, Дунаєві, Савчицях, Кімнатці, попередньо вирубували з криги хреста і прикрашали його віночком, квітами. На Йордан, годині о третій ночі чи трохи пізніше, йшли з церкви процесією, хресним ходом, та у водоймі освячували воду. Існувала традиція на Йорданському водосвятті стріляти з рушниць й випускати одного чи трьох голубів: *“Коли святиться вода, то співається так: “І дух у постаті голубиній ствердив об’явлене...”, – то тоді й випускають, бо ж то дух у постаті голубиній зійшов на Ісуса*”¹¹⁹; *“Батюшка святить воду, каже молитву, потім стріляють, випускають голубів...”*¹²⁰. Натомість виразу “проганяти коляду” на Кременеччині не зафіксовано.

Освячену воду кожен намагався зачерпнути першим і якнайшвидше дістатися дому: *“бо хоче багатим бути”*¹²¹; *“то успіх буде”*¹²²; *“Були такі дядьки, що хтіли першими набрати води, і – бігом додому, щоб ніхто не догнав. Шоб в господарстві велося”*¹²³. Особливо дотримувались цього звичаю пасічники: *“То там тихенько, щоб води набрати і вперед їхати, опережаючи всіх, – в нас була пасіка, шоб велися бджоли”*¹²⁴; *“В тих, що була пасіка, то*

¹¹⁸ Записано в хуторі Сапанівська Хотівочка села Сапанів 13. 07. 2006 р. від Анни Степанівни Штуки, 1922 р. народж.

¹¹⁹ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Соломона Павловича Куликіва, 1932 р. народж.

¹²⁰ Записано Т. Ярошем у селі Дунаїв 15. 07. 2006 р. від Віри Петрівни Кавіцької, 1944 р. народж.

¹²¹ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

¹²² Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Бориса Васильовича Росоловського, 1923 р. народж.

¹²³ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Лідії Федорівни Діхтярук, 1934 р. народж.

¹²⁴ Записано Т. Ярошем у селі Града 11. 07. 2006 р. від Параскеви Лук’янівни Мацишин, 1919 р. народж.

старалися після того, як посвящать воду, раніше прибігти додому посвятити бджоли”¹²⁵. Траплялось у поспіху падали в ополонку, іноді не без сторонньої допомоги: *“А було таке, що той, хто хотів хутше набрати води, то його легонько в річку... Бо той хотів першим набрати, багатим бути, от вони його в річку...”*¹²⁶. Бувало й таке, що купалися в ополонці з власної волі.

Вдома насамперед ляляли свячену воду в криницю, щоб остання завжди була чистою, й кропили свяченою водою господарку, так само, як і на “Водяну Вілію”. Потім куштували води та сідали снідати (до того, як попробуєш води, їсти не можна було). Кропити і ставити хрестики могли й пізніше, аби тільки не після заходу сонця. На Йордан освячувати господарство приходив і священик. Хрестики, проставлені на одвірках священиком, якнайшвидше намагалися стерти, *“бо, кажуть, гречка буде довго цвісти”*¹²⁷, *“щоб гречка родила”*¹²⁸. Вечеря на Йордан була скромною, і на столі, попри інші страви, обов’язково мусила бути кишка.

Після Водохрещ частину колядного сіна з покуті згодовували корові, а частину лишали, щоб посадити квочку, *“бо кажут, що добре курчатка будуть”*¹²⁹. Під квочку іноді зберігали також сіно з-під обруса (квочку садили в так звані “жіночі” дні – в середу, п’ятницю, суботу чи неділю, *“щоб біше було курочок”*¹³⁰).

20 січня, на Івана Хрестителя, колядному снопові дякували: *“Будьте здорові, спасібо за свята”*¹³¹. Після цього його вимолочували: зерно згодовували курям¹³², солома йшла худобі на січку. Часто зерно з “діда” зберігали до нового засіву і домішували до зерна-насіння. Якщо сподівалися в цьому році на весілля, зберігали колядного снопка чи бодай частину з нього для “перейми”, “стречі”.

¹²⁵ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

¹²⁶ Записано Т. Ярошем у селі Малі Бережці 09. 07. 2006 р. від Олександра Сергійовича Шуршило, 1932 р. народж.

¹²⁷ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

¹²⁸ Записано Т. Ярошем у селі Куликів 13. 07. 2006 р. від Віри Павлівни Гнатюк, 1928 р. народж.

¹²⁹ Записано в селі Чугалі 18. 07. 2006 р. від Віри Степанівни Іванушко, 1924 р. народж.

¹³⁰ Записано в селі Великі Бережці 10. 07. 2006 р. від Ніни Петрівни Мельничук, 1930 р. народж.

¹³¹ Записано Т. Ярошем у селі Великі Бережці 08. 07. 2006 р. від Павла Степановича Кеби, 1934 р. народж.

¹³² Використання зерна з “діда”, вочевидь, було в околицях Кременця явищем доволі поширеним. Про це, зокрема, свідчить його вагома роль у поховальній обрядовості, засвідчена І. Беньковським на Старокостянтинівщині (*Беньковский И.* Поверья, обычаи, обряды, суеверья и приметы... С. 8–9).

* “Переймою”, або “стречею”, називають на Кременеччині й обрядовий сніп (необмолочений), і сам весільний обряд. Враховуючи те, що використання на весіллі саме “дідуха” не є випадковістю

* * *

Як бачимо, в околицях Кременця до початку третього тисячоліття після Різдва Христового збереглося чимало давніх за походженням звичаїв та обрядів, пов'язаних з різдвяно-водохресним циклом свят. Частина з них органічно вписується в загальноукраїнський обрядовий контекст. Інші – такі, як випікання книшів з “душею”, частування святвечірньою трапезою свекрухи, ритуальне кидання куті під дерева тощо, – хоч і мають типологічні аналоги в обрядовості українців інших етнографічних районів, проте виразно позначені місцевим колоритом.

Окремі елементи різдвяно-водохресної обрядовості, побутування яких – за аналогією із сусідніми Ланівецьким та Шумським районами чи з іншими поближкими теренами Волині – можна було би припустити й на Кременеччині, вочевидь зникли назавжди. Гіпотетично втраченими вважаємо всеношне чування на Вілію (подекуди збереглося ще під час Великодня), замаювання хати гілками хвойних дерев, діалог між господарем та господинею стосовно місця для посіву льону, закликання на вечерю Мороза¹³³, гадання за тінню про можливу смерть, кручення перевесел для обв'язування плодкових дерев обліпленими в тісті руками та інше.

Матеріал з Кременеччини, попри загальну його цілісність і послідовність, виказує й на певні протиріччя, які, втім, могли б репрезентувати відомості й з будь-яких інших теренів України. Зокрема, йдеться про повторюваність низки обрядодій: подвійне чи потрійне залишання їжі на столі для померлих, подвійне щедрування, водосвяття тощо. Дублетність у частині випадків можна пояснити втратою первісної мотивації у святкуванні обидвох Вілій і вечора перед Новим роком, що досі зберегли виразну маністичну основу, з наступною актуалізацією закону аналогії. Частково, ймовірно, вплинула двотижнева різниця між

(аналогічні відомості маємо й зі Славутського району Хмельницької області), стисло відтворимо відповідні дії з ним на матеріалі з околиць Кременця. Отже, коли молодий їде по молоду, парубки з вулиці перегороджують йому дорогу столом, лавкою чи стільцем, на якому стоять хліб-сіль, вода і згаданий уже снопок, вбраний квітами. За перейму торгуються, вимагаючи горілки і коровайця. Якщо при “стречі” не сторгувалися, тоді ті, хто перепиняв, запалювали “перейму” і кидали нею в молодих (чи спалювали її на дорозі, поклавши нахрест). Це віщувало біду. Якщо ж викуп сплачено, воду виливали молодим під ноги, “*шоб їм добре жилося*”, а “перейму” віддавали – “*буде щастя молодим вестися*”. Відтак удома молоді заносили її в stodолу до жита, або ж “шафери” закидали її молодим на дах хати, або ж, у найповнішому з варіантів, “перейму” на час весілля ставили коло молодих, а на так званий “розхідний борщ” з нею “чудили”: спочатку танцювали, а потім молотили на якій-небудь хустці (по кількості вимолоченого зерна гадали на врожай наступного року), і провіювали, і мололи, “*і, якби хто хотів понюхати, – то і носа помастят*”. Перевеслами з вимолоченої перейми жартома перев'язували учасників “борщу” (подібно, як під час різдвяно-водохресних свят перев'язують дерева), розвішували солому з перейми по гілляках. Робили це для того, “*шоб велося всьо*”.

¹³³ Вже Н. Димнич, описуючи цей звичай на Ланівеччині, констатував, що “тепер того вже не роблять” (*Dymnycz N. Obrzędy i wierzenia ludowe... S. 97*).

Юліанським і Григоріанським календарями. В інших випадках повторюваність можна пояснити накладанням на давню традиційну основу відносно нових за походженням християнських звичаїв. Так, вочевидь, сталося з водосвяттям у церкві на Водяну Вілію і на водоймі в часі Йордану. Нарешті, значну роль відіграло і давно констатоване етнографами та фольклористами перенесення новорічної дати з весни на зиму. Частина давніх новорічних звичаїв, очевидно, відійшла до Масляної або й до Великодня, а частина увійшла в різдвяно-водохресний цикл, спричинивши в такий спосіб різнобій у термінах Щедрого вечора, часі виконання щедрівок, а також у закликанні / проводах душ померлих. Безумовно, якщо пошанування останніх лежить в основі майже всієї календарної обрядовості українців і слов'ян загалом, то природним було б їх закликання, частування і проводи (в околицях Кременця виражені в паленні “діда” й пострілах у повітря*), причому після вечері під Новий рік чи під Йордан куті для померлих вже не мали б залишати (як воно, спорадично, є й досі). Наголошуючи на важливості докладного аналізу окресленого кола питань, водночас вимушені констатувати, що для їх глибокого опрацювання з самої лише Кременеччини матеріалів недостатньо: вони потребують ґрунтовного розгляду щонайменше в загальноукраїнському, а бажано – й у загальнослов'янському контексті.

Звичайно, минулого не повернеш. Ми вже не печемо хліб вдома, нам не настільки, як колись, залежить на родючості поля чи саду, на плідності худоби, роючості бджіл. Отож, значна частина змальованих у цьому нарисі звичаїв та обрядів для сучасної людини вже не актуальна. Однак прадідівські звичаї – це неоціненний скарб, і ми повинні знати й поважати їх, щоб самим вважати себе духовно багатими людьми і бути достойними пошанування.

CHRISTMAS AND EPIPHANY CYCLE CELEBRATIONS AROUND KREMENETS

Volodymyr HALAYCHUK

The Ivan Franko National University of L'viv, the Chair of Ethnology

Based on the ethnologic material from Kremenets region, the article gives the complex presentation of the traditional customary, ritual and folklore palette of the Christmas and Epiphany holiday cycle, the most representative ones in the Ukrainian people's and clerical calendar. Lots of customs and rituals ancient by origin and connected to Christmas and Epiphany cycle have been saved till nowadays in Kremenets region. Part of them is integrated into a general Ukrainian ritual context. The others are marked by the local specifics: typological

* Це, у контексті поминання померлих, також зближує різдвяно-водохресні свята із великодніми. Не випадково ж на Гуцульщині “гріють” діда саме у Живний четвер – четвер Великоднього тижня. Широко розповсюдженим в Україні великоднім звичаєм є і стрільба з саморобних гарматок чи з рушниць.

features of Christmas and Epiphany ritualism within the researched territory and local peculiarities of some villages are distinct. The analysis of motivation behind many rituals in their local interpretation affirms the loss of the primary motivation in the celebration of Christmas, New Year, and Epiphany – they keep an obvious manistic ground till nowadays. Some elements of winter ritualism are lost or changed under the influence of Christian tradition, shift in the calendar, obscuring or loss of the inner form of the customs and rituals, changes in the traditional way of life.

Key words: Volyn', Kremenets, Christmas, New Year, Epiphany, kutya, didukh, knish, shchedrivka.

РОЖДЕСТВЕНСКО-КРЕЩЕНСКИЕ ПРАЗДНИКИ В ОКРЕСТНОСТЯХ КРЕМЕНЦА

Владимир ГАЛАЙЧУК

Львовский национальный университет имени Ивана Франко, кафедра этнологии

В статье комплексно освещена традиционная обычная и обрядово-фольклорная палитра рождественско-крещенского цикла праздников, наиболее репрезентативных в украинском народно-церковном календаре, на этнологическом материале Кременеччины. В окрестностях Кременца до нашего времени сохранилось немало древних по происхождению обычаев и обрядов, связанных с рождественско-крещенских циклом праздников. Часть из них органично вписывается в общеукраинский обрядовый контекст, другим свойственен местный колорит: отчетливы типологические черты рождественско-крещенской обрядовости в пределах территории исследования и локальные особенности отдельных сёл. Анализ мотивации ряда обрядовых действий в их местной трактовке свидетельствует о потере первоначальной мотивации в праздновании Рождества, Нового года и Крещения, которые до сих пор сохранили отчетливую манистическую основу. Отдельные элементы зимней обрядовости утрачены либо изменены, что обусловлено влиянием христианской традиции, смещением календаря, затемнением или потерей внутренней формы обычаев и обрядов, изменениями в традиционном образе жизни.

Ключевые слова: Волинь, Кременец, Рождество, Новый год, Крещение, кутя, дидух, кныш, щедрилка.

Стаття надійшла до редколегії 1.04.2008

Прийнята до друку 18.12.2008